

UOT 81:002

KÜBRA VƏLİYEVA

RAZİ ASTRABADİNİN “ŞƏRHU-L-RADİ ALƏ ƏL-KAFİYƏ Fİ İLMİN NƏHV VA İRAB” ƏSƏRİ

XIII əsr Misir qrammatika məktəbinin ən böyük nümayəndələrindən biri İbn Hacibdir (1175-1249). İbn Hacibin müxtəlif elm sahələrinə aid dəyərli əsərləri vardır. Xüsusilə onun ərəb dilinin qrammatikasıdan bəhs edən “Kafiyə” (sintaksis) və “Şafiyə” (morfolojiya) əsərləri nəhvçi və qrammatiklər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O bu əsərlərinə görə “ən-Nəhvi” ləqəbi ilə məşhurlaşmışdır.

“Əl-Kafiyə” əsəri ərəb dilçiliyi sahəsində yazılan üç əsas kitabdan biri hesab olunur. Bu dəyərli kitablar Sibəveyhinin (767-809) “əl-Kitab”, Zəməxşərinin (1074-1144) “əl-Mufassal” və İbn Hacibinin (1174-1248) “əl-Kafiyə” əsəridir. İbn Hacibə daha çox şöhrət qazandıran “Kafiyə” əsəri olmuşdur. Əsər elm aləmində çox bəyənilmiş və bu əsərə müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən şərhlər yazılmışdır. Əsərə yazılan məşhur şərhlərdən biri Razi Astrabadinin “Şərhul Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv va irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh”) adlı əsəridir. Bu şərh dərslik kimi uzun illər mədrəsələrdə istifadə olunmuşdur.

Məqalədə İbn Hacib və onun “əl-Kafiyə” əsəri, əsərə şərh yazan Razi Astrabadi haqqında ətraflı məlumat verilmiş və onun “Şərhul Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv va irab” əsərinin paleoqrafik xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir.

“Əl-Kafiyə” əsəri ərəb dilinin qrammatikasıdan bəhs edən dəyərli əsər olmaqla yanaşı, bu dili öyrənənlər üçün də qiymətli mənbədir.

Açar sözlər: kafiyə, nəhv, şərh, ərəb dili, İbn Hacib, Razi Astrabadi.

İbn Hacib (ابن الحاجب) adı ilə tanınan Əbu Əmr Cəmaləddin Osman bin Ömər bin Əbu Bəkr bin Yunus əd-Dəvini əl-Misri hicri-qəməri 570-ci il (1174-ci il) tarixdə Misirin Yuxarı Said bölgəsində İsna qəsəbəsində anadan olmuşdur. Hicri-qəməri 26 şəvval 646-cı ildə (11 fevral 1248-ci il) isə 74 yaşında Misirin İsgəndəriyyə şəhərində vəfat etmiş və “Bəbul-bəhr” qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur. İbn Hacib islam məzhəblərindən maliki məzhəbinin məşhur fiqh alimlərindən olmaqla yanaşı, həmçinin də nəhv alimidir. Onun “İbn-i Hacib” (hacibin oğlu) ləqəbi ilə tanınması, atasının məşhur sərkərdə Səlahəddin Əyyubinin dayısı İzzəddin Musək əs-Səlahinin hacibi (köməkçi) olduğundan qaynaqlanır. “Ailəsi əslən Tiflislidir” [3, s. 55]. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı S.Bayramova qeyd edir ki, “İbn Hacibin nisbələrindən olan “Düveyn” tarixi mənbələrdə Azərbaycan ərazisi olaraq qeyd olunur. Belə ki, Yəqut əl-Həməvi (1179-1229) “Mucəmu-l-buldan” əsərində “Düveyn” “دوين” Azərbaycan sərhədlərinin şərqində, Tiflis yaxınlığında yerləşən Arrana bağlı olan bir yerdir deyə bildirir. İbn əl-Kəsir (1160-1233) də “Vəfəyətü-l-əyan” əsərində bu yer haqqında “O Azərbaycan sərhədində şimaldan Kərclə qonşu olan bir şəhərdir”, onu “الدويني” (və ya “الدوني” “əd-Düvəni”) adlandırırırlar deyə məlumat verir. Mənbələrdə verilən məlumatlar İbn Hacibin Azərbaycan əsilli olduğunu və soy-kökünün gəldiyi yeri öztinə nisbə olaraq götürdüyünü düşünməyimizə əsas verir” [1, s. 94].

Məşhur ərəb tarixçisi İbn Xəlliqan (1211-1282) alim haqqında dəyərli məlumatlar vermişdir. İbn Xəlliqanın İbn Haciblə görüşü olmuş və onun haqqında dəyərli məlumatlara nail olmuşdur. O, alim haqqında belə yazır: “Əbu Əmr, yəni İbn əl-Hacib hələ kiçik yaşlarından Qurani-Kərimi əzbərləmiş, İmam Malikin məzhəbini tutaraq həmin məzhəb üzrə fiqhlə (İslam hüququ) məşğul olmuş, ərəb dili, təcvid, qiraət elmləri ilə maraqlanmış və tanınmış şəxsiyyət halına gəlmişdir. Dərin elmi və yüksək əxlaqi xüsusiyyətləri səbəbiylə bir çox alimin tərifi və təqdirinə nail olmuşdur” [2, s. 125].

İbn Hacıb dövrünün bir çox məşhur alimindən dərs almışdır. Bunlara əş-Şatibi (1143-1194), Əbul-Fadl əl-Qəznəvi (1128-1202), Əbul-Cud (1124-1208) və əl-Busiri (1112-1202) kimi alimləri göstərmək olar. Həmçinin İbn Hacıbin məşhur elm insanlarının yetişməsində də xüsusi rolu vardır. Alimin özündən “Kafiyə” oxumuş və bu əsərə şərh də yazmış Məlik Nasir (1206-1257), daha sonra Cəmaləddin bin Malik (1203-1273), İbnul-İmad Zeynəddin, əl-Malik ən-Nasiri, ən-Nusaybi və ər-Radi Kostantini (1210-1295) kimi tələbələr yetişdirmişdir.

İbn Hacıb nəhv, sərf, fiqh və s. sahələrdə əsərlər yaratmışdır. Alimin əsərlərinin bir qismi nəşr olunmuş, digərləri isə əlyazma şəklində saxlanılmışdır. Ona geniş nüfuz qazandıran əsərləri içərisində “əl-Kafiyə” əsərinin xüsusi yeri vardır. İbn Hacıbin nəhv və sərf ilə əlaqəli “əl-Kafiyə”, “şərhul-Kafiyə”, “əl-Məsailud-Dimaşqiyyə”, “əl-Muktəfilil-Mubtədi-Şərhul-izah li Əbi Əli əl-Farisi”, “əl-Qasidətul-muvəşşahatu bil-əsmail-muənnəsətis-səmaiyyəti”, “Şərhu Kitabi Sibəveyh”, “əl-İzah (əz-Zəməxşərinin əl-Mufassal adlı əsərinin şərhidir)”, “əl-Əmalin-nahviyyə”, “Risələtun fil-aşr”, “əş-Şafiyə”, “Şarhuş-Şafiyə”, “Şarhul-Vafiyə”, “Şarhul-Muqaddimətil-Cəzuliyyə”, “İrabu bədi əyətini minəl-Quranil-azimi”, “Əqidətu İbni Hacıb”, “Camiul-umməhati fil-fiqhil-Maliki”, “Cəmalul-Arab fi ilmil-ədəb”, “Mucəmuş-şuyux”, “əl-Maqsadul-cəlil fi ilmil-Xalil”, “Zeyl alə li ibn Asakir”, “Şərhul-hadi”, “Muntəhas-sual vəl-əməl fi ilmeyil-usul vəl-cədəl” kimi dəyərli əsərlər yazmışdır.

İbn Hacıb “əl-Kafiyə” əsərindən sonra ərəb dilinin sərf (morfologiya) bölməsinə həsr etdiyi “Şafiyə” əsərini yazmışdır. Alim “əş-Şafiyə”ni “əl-Kafiyə”nin bacısı adlandırmışdır.

“Kafiyə” əsərinə alimin özü də daxil olmaqla yüzdən artıq şərh yazılmışdır. Şərhlər içərisində Molla Caminin “əl-Fəvaidud-Diyaiyyə” şərhini və Radiyuddin əl-Astrabadinin “Şərhur-Radi aləl-Kafiyə” şərhini daha çox məşhurdur.

Şeyx Raziəddin Məhəmməd ibn Həsən Astrabadi daha çox şeyx Razi kimi tanınmışdır, ləqəbi isə “nəcmul-əimmə”, yəni “imamların ulduzu”dur. O şiə alimlərinin iftixarıdır. Ərəb qrammatikasının sərf, nəhv və bəlağət sahəsində tanınmış əsərlərini yazmışdır. Bunlardan “Şərhul-kafiyə” və “Şərhul-şafiyə”ni göstərmək olar.

Astrabadinin anadanolma tarixi bəlli deyil. Amma ona verilən nisbətdən anlaşılır ki, Astrabadda doğulub, ya da yaşayıbdır. Şübhəsiz ki, o Nəcəfdə yaşayıb yaratmışdır. Çünki “Şərhul-kafiyə” əsərində göstərilir ki, kitab Hz.Əlinin (ə) məqbərəsinin ətrafındakı eyvanda yazılıb tamamlanmışdır. Bəziləri ehtimal edirlər ki, “Astane-ğərəve” – “Mədinədə olan yer” adıdır. Amma hər kəsə aydındır ki, Astrabad hal-hazırda İran İslam Respublikasının Qorqan şəhəridir. Ümumi şəkildə isə Məhəmməd Həsən Astrabadi “Nəcəfi-Əşrəfdə” yaşamışdır. Onun tərcümeyi-halının qeyd olunmaması, vəfat və anadanolma tarixləri alimlər arasında ixtilafa səbəb olmuşdur. Bəziləri onun h.q. 684-cü ildə, bəziləri isə h.q. 688-ci ildə vəfat etdiyi fikrindədir. Bu fikirlər bir daha isbat edir ki, alim bu illərə qədər (h.q. 684 və h.q. 688) yaşamışdır.

Məhəmməd ibn Həsən Astrabadi daha çox şeyx Razi kimi tanınmışdır. Hicri- qəməri VII əsrin sonlarında İbn Hacıbin “əl-Kafiyə” əsərinə ərəb dilində şərh yazılmışdır. Ərəb və fars dilçiləri tərəfindən daha çox müraciət olunan əsərdə nəhv elmi asan və sadə bir dillə izah edilmişdir. Suyuti bu kitab haqqında demişdir ki, heç bir şərh “Kafiyə” qədər ərəb dilinin qrammatikasını əhatəli və gözəl bəyan etməmişdir.

Quruluşu cəhətdən kitab dörd cildə ibarət olmaqla iki bölmədə cəm olmuşdur. Belə ki, 1-ci bölmə 24 ümumi mövzunu əhatə edir, 2-ci bölmə isə 36 əsl mövzunu əhatə etməkdədir. Bunların bəziləri əsl mövzulardır. Məsələn, kəlmə və onun növləri, kəlam, murəb, məbni, cəm, vəzni feil; mərfuat: tənazu, mübtəda, xəbər; mənsubat: tərxi, mənsub; məcruat: təvabe, damair, ismi işarə, mövsul, əsmail əfal, əsvat, murəkkəbat, kinayət, zuruf nəkirə, məbhəsi

ədəd, müzəkkər və müənnəs, müsənnə və cəm, məsdər, ismi fail, ismi məful, sifəti müşəbbəhə: ənvaul-feil və zamanları, məchul feillər, mutəaddi və lazım feillər, muqarəbə feillər, təaccüb feilləri, məd və zəmm feilləri və onların növləri, cər, müşəbbəh, müşəbbəh bih feil, ətf, tənbih, icab zaid, təfsir məsdəriyyə, təxsis, istifham şərt, rəd, tənīs, tənvin, nun təkid və istirad. Digər mövzular isə əsas mövzularla əlaqəlidir.

Əsərdə mündəricat hər bir cildin sonunda verilmişdir. O cümlədən göstərilən misal nümunələri Quran və hədislərə əsaslanaraq ardıcıl şəkildə müəllif tərəfindən şərh edilmişdir.

Raziəddin Məhəmməd ibn Həsən Astrabadinin “Şərhu-Radi aləl-Kafiyə” şərhı AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda D-44/264 şifrəsi altında qədim kitab və əlyazmalar arasında qorunub saxlanılan dəyərli əsərlərdən biridir. Kitab iki cildədən ibarətdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz əsərin birinci cildinin bəzi paleoqrafik xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

Razi Astrabadinin “Şərhu-l-kafiyə alə əl-kafiyə fi ilmin nəhv va irab” əsərinin I hissəsinin ilk səhifəsi [şəkil].

Tərtibatı: sadə tərtibatlı.

Tarixi: 1268 (1851) h.q.

Dili: ərəb.

Xətti: nəstəliq-şikəstə.

Çap kitabı.

Mövzusu: ərəb dili qrammatikasının sintaksis bölməsi.

Başlanır: الحمد لله الذي جلت الأوه عن ان تحاط بعد و تعالت كبريأوه

Bitir: والحمد لله رب العالمين

Ölçüsü: 21 x 34.

Həcmi: 94 vərəq.

Şifri: D-44/264.

Sətirlərin sayı: 40.

Cildi: bozuntul qara rəngli kartondan düzəldilmişdir.

Kağızı: Avropa istehsalı.

Orta əsrlər dövründə səhifələmə metodu paqinasiya üsulundan ibarət olduğuna görə əlyazmaya səhifələr vurulmamışdır. Araşdırma zamanı vərəqlərin nömrələnməsi şərti olaraq bizim tərəfimizdən icra edilmişdir. Kitabın kənarlarında qara mürəkkəblə haşiyələr verilmişdir.

Bölmənin əvvəlində qara mürəkkəblə “Şərhu-l-Radi alə əl-kafiyə fi ilmin nəhv va irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərhı”) yazılmışdır. Bütün islami mənbələrdə olduğu kimi, bu kitabın da əvvəli “bismillahi-rahmani-rahim va bihi nəstəin” (“rəhman və rəhim olan Allahın adı və köməyi ilə”) sözləri ilə başlamış və müqəddimə olmadan ərəb dilinin sintaksis bölməsinə keçmişdir.

Kitab başlıqlara bölünmüşdür. Yeni qrammatik mövzu izah edilməzdən əvvəl səhifənin əvvəlində yeni mövzunun adı verilmişdir. Müəllifin əsərdə dilçilik məsələlərinə mövqeyi, münasibət və fikirləri əhatəlidir.

Bölmənin sonunda qeyd edilir ki, “kitabın 1-ci hissəsi 2-ci hissəyə zəif, fəqir, bağışlanmaya ehtiyacı olan Məhəmməd Hadi ibn Bəhram Taliqani tərəfindən h.q. 1268 (1851)-ci ildə əlavə edilmişdir. Sonra Allaha həmd etmişdir” [4, s. 94].

Şəkil. Əsərin ilk səhifəsi.

Məşhur qrammatik alim Razi Astrabadinin “Şərhul Radî al-əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab” (“Razinin “kafiyə”yə sintaktik baxımdan şərh-i”) əsəri ərəb dilinin qrammatikasını əhatə edən dəyərli bir əsər olmaqla zəngin elmi mülahizələrlə zəngindir. Nəhv kitabları arasında həqiqi bir şöhrətə sahib olan əsərin dərin tədqiqatə ehtiyacı vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova S. İbn əl-Hacibin “Şafiyə” əsərinə ümumi baxış / Azərbaycanca müasir ərəbşünaslığın banisi, əməkdar elm xadimi, professor Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları, 2019, s. 93-95.
2. Bayramova S. İbn Hacibin ərəb dilçiliyi sahəsində yazdığı əsərləri və “Şafiyə”sinin sərf elmindəki yeri // Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri, 2017, № 2, s. 125-131.

3. İslam Ensiklopediyası, mad. İbn əl-Hacib, T.D.V. C. XXI, İstanbul, 1992.
 4. Astrabadi R. Şərhl Radi alə əl-Kafiyyə fi ilmin nəhv va irab: 2 cilddə, I c., 1268 h.q.
 AMEA Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondu, D-44/264, 94 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valiyeva

THE WORK “SHARHU-L-RADI ALA AL-KAFIA FI ILMIN NAHV VA IRAB” OF RAZI ASTRABADI

One of the most significant Egyptian grammar school representatives of the 13th century was Ibn Hajib (1175-1249). Ibn Hajib has valuable works related to various fields of science. His works “Kafia” (syntax) and “Shafia” (morphology), which deal with the grammar of the Arabic language, were especially appreciated by specialists in syntax and grammarians. He is known by the pen name “An-Nahwi” for these works.

“Al-Kafiya” is one of the three main books written in the field of Arabic linguistics. These valuable books are “al-Kitab” by Sibawayhi (767-809), “al-Mufasssal” by Zamakhshari (1074-1144), and “al-Kafia” by Ibn Hajibi (1174-1248). Ibn Hajibah’s most famous work was “Kafia”. The work was very popular in the world of science, and various linguists wrote comments on it. One of the most famous commentaries on the work is “Sharhu-l-Radi al-Kafia fi ilmin nahw wa irab” (“Syntax and Razi’s commentaries on kafia in a syntactic form”) by Razi Astrabadi.

The article provides detailed information about Ibn Hajib and his work “al-Kafia”, Razi Astrabadi, who wrote a commentary on the work, and the palaeographic features of his work “Sharhu-l-Radi ala al-Kafia fi ilmin nahw wa irab”.

“Al-Kafiya” is not only a valuable work on the grammar of the Arabic language but also a useful source for learners of this language.

Keywords: *kafiya, nahw, commentary, Arabic, Ibn Hajib, Razi Astrabadi.*

Кубра Валиева

ПРОИЗВЕДЕНИЕ РАЗИ АСТРАБАДИ «ШАРХУ-ЛЬ-РАДИ АЛА АЛЬ-КАФИЯ ФИ ИЛЬМИН НАХВ ВА ИРАБ»

Одним из крупнейших представителей египетской грамматической школы XIII века является Ибн Гаджиб (1175-1249). Ибн Гаджиб создал ценные труды, относящиеся к различным областям науки. В частности, его работы “Кафия” (синтаксис) и “Шафия” (морфология), рассказывающие о грамматике арабского языка, были высоко оценены синтаксистами и грамматиками. За эти работы он получил прозвище “Ан-Нахви”.

Произведение “Аль-Кафия” считается одной из трех основных книг, написанных в области арабского языкознания. Эти ценные книги – труды “Аль-Китаб” Сибавейхи (767-809), “Аль-Муфасссал” Замахшари (1074-1144) и “Аль-Кафия” Ибн Гаджиба (1174-

1248). Еще большую известность Ибн Гаджибу принесла его работа “Кафия”. Работа была высоко оценена в научном мире, и различные лингвисты написали комментарии к этой работе. Одним из известных комментариев к произведению является работа Рази Астрабади «Шарху-ль-Ради ала аль-Кафия фи ильмин нахр ва ираб» («Комментарий Рази к «Кафии» с синтаксической точки зрения»). Этот комментарий использовался в медресе в течение многих лет в качестве учебника.

В статье подробно рассказывается о Ибн Гаджибе и его произведении “Аль-Кафия”, о Рази Астрабади, написавшем комментарий к этому произведению, а также изучаются палеографические особенности его труда «Шарху-ль-Ради ала аль-Кафия фи ильмин нахр ва ираб».

“Аль-Кафия” является ценным трудом по грамматике арабского языка, а также ценным источником для тех, кто изучает этот язык.

Ключевые слова: *Кафия, нахв, комментарий, арабский язык, Ибн Гаджиб, Рази Астрабади.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 26.01.2021

Son variant 25.02.2021